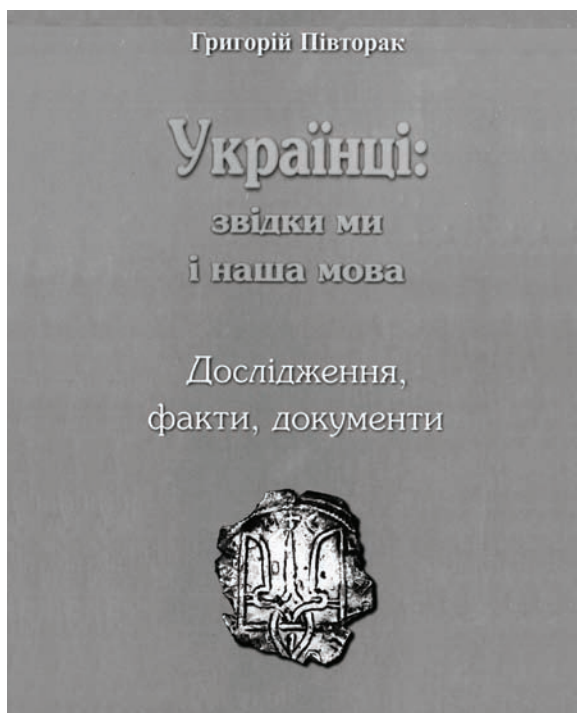

ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Ганна Скрипник

Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Дослідження, факти, документи. — Київ : Віпол, 2014. — 280 с.

Домінантою наукового україністичного дискурсу кінця ХХ — початку ХХІ ст. стала проблематика походження, етнічного розвитку та історичної долі українського народу, що відобразилося в появі численних праць істориків, етнологів, археологів і лінгвістів. Розмаїтий спектр досліджень періоду незалежності на тему етногенезу складають роботи, виконані як у рамках усталеного за часів СРСР «москвоцентричного» виміру, так і в координатах української державницької традиції та сучасних культурно-антропологічних концепцій етнічності [2—6; 8—10; 12—17; 19; 21—25; ін.].

Рецензована робота визначного українського славіста Г. Півторака «Українці: звідки ми і наша мова. Дослідження, факти, документи» (Київ, 2014) репрезентує якраз як його погляди на проблему, так і суголосні їм теорії тих вітчизняних учених, котрі ставили за мету опри-

люднити альтернативну «москвоцентричній» доктрині об'єктивну версію етногенетичних витоків та історичної минувшини народу; відтворити панораму етнічних, етномовних і етнокультурних процесів на українських землях та реконструювати ранні періоди формування української етнічної спільноти; легітимізувати в очах сучасників національно лояльні етногенетичні теорії заборонених чи замовчуваних за радянської влади вітчизняних і діаспорних дослідників: від М. Грушевського, М. Костомарова та Хв. Вовка до С. Рудницького, А. Кримського, О. Прицака, М. Чубатого та ін.

Зауважимо, що в дослідницькому арсеналі Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі — ІМФЕ) тематика з етногенезу й етнічної історії українців також завжди була провідною: у радянський період нею переймалися видатні вчені В. Горленко та К. Гуслистий, котрий, полемізуючи з прихильниками єдиної давньоруської народності, навіть тоді наважився заявити, що за доби Києворуської держави процес формування єдиної етнічної спільноти не завершився, бо «мовні, культурні, етнографічно-побутові особливості племен <...> не встигли стертися» [7, с. 9].

З проголошенням незалежності інтерес до проблематики етногенезу в Інституті посилювався: було виконано й захищено дисертаційні роботи (А. Момрик, О. Орловська), проводилися тематичні конференції й публікувалися відповідні збірники. Було започатковано й реалізовано відповідний проект «Етнічна та етнокультурна історія України», у другій книзі першого тому якого висвітлюються питання походження і ранньої історії українського народу [10, т. 1, кн. 2]. У межах цього проекту в ІМФЕ вико-

нана також праця відомого вченого В. Барана «Походження українського народу» (у співавторстві з Я. Бараном) [4], у якій переконливо доводиться, що в ранньосередньовічний період на інтегрованій склавіно-антській основі «утворюється єдина дніпродністровська етномовна група східнослов'янських племен», назва якої згодом набирає етнотериторіального значення і трансформується в назву «український народ» [4, с. 380].

Проблему походження українського народу з погляду етнологічних критеріїв досліджує у своїх монографіях провідний науковий співробітник ІМФЕ В. Балусок [1; 2], у яких він доходить принципового висновку, що «етнос, який виникає на території України в кінці XII — на початку XIII ст., є саме українським» [2, с. 282]. Етногенетичний аспект української минувшини за матеріалами антропології висвітлюється також у монографії професора С. Сегеди (колишнього співробітника етнологічного підрозділу ІМФЕ) [20].

У річищі аналогічних етногенетичних концепцій виконано дослідження знаних науковців Інституту історії України та Інституту археології. Так, успішну спробу репрезентувати цілісну картину історичного розвитку українського народу від давнини до сучасності з акцентуванням його етногенетичних витоків зробив археолог, професор Л. Залізник [11; 12].

Не залишилися осторонь опрацювання цієї проблематики на засадах об'єктивної науки й провідні вітчизняні лінгвісти (В. Складенко, В. Німчук, О. Ткаченко, О. Стрижак, К. Тищенко та ін.), з-під пера яких уже за наших днів вийшли ґрунтовні монографії, що проливають світло не лише на мовну ситуацію Києворуської доби та наступних історичних періодів, але й на складні етнічні та етнокультурні процеси давньої історії України.

До мовознавчих праць цього тематичного циклу, що виокремлюються об'єктивною дослідницькою позицією, належать наукові та науково-популярні роботи академіка НАН України Г. Півторака [18; 19]. Етапним у розробці ним даної проблематики і стало рецензо-

ване дослідження, що є доповненим (і перевиданим коштом Фондації ім. Івана Багряного) варіантом опублікованої вченим у 1993 році однойменної праці.

Це ґрунтовна, синтетичного характеру робота, виконана на підставі широкого кола археологічних, історичних, лінгвістичних джерел та з урахуванням напрацювань видатних вітчизняних дослідників-попередників, що у своїй сукупності дозволило авторові пролити світло на етнокультурну й етномовну ситуацію давньої України та за часів Київської Русі; на належному професійному рівні спростувати «москвоцентричну» доктрину про «спільну колицу» східнослов'янських народів.

Солідаризуючись із поглядами відомих українських учених, Г. Півторак полемізує з політичними інсинуаціями деяких російських науковців, аргументовано розвінчує антинауковий контекст теорії «давньоруської народності», зазначаючи, що тезами ЦК КПРС «було покладено край науковій дискусії з приводу давньоруської народності, і невизнання запропонованої партією доктрини розцінювалося як політична незрілість, а її критика прирівнювалася до державного злочину» [19, с. 75]. «Твердження про давньоруську народно-розмовну мову як мову давньоруської народності, — категорично заявляє автор, — не мають під собою реального наукового і фактичного ґрунту» [19, с. 80].

Опонуючи адептам теорії про «спільну колицу», Г. Півторак водночас різко відмежується від аматорських фантазій, міфологем і політичних спекуляцій авторів, які, розглядаючи «історію українців поза часом і простором та поза історією слов'янства взагалі», відриваються від наукового ґрунту і «дискредитують українську суспільствознавчу науку перед світовою громадськістю» [19, с. 12].

Основний зміст та теоретичні постулати праці викладено у трьох частинах («Що було до Русі»; «Русь-Україна»; «Тернисті шляхи українства»), висновках та додатках («Важливі історичні свідчення та документи»), що дозволило автору хронологічно-поступально

розкрити «деякі сторінки стародавньої історії України», зокрема, питання походження та історії ранньослов'янських племен у межах сучасної України (XV ст. до Р. Х. — початок н. е.); реконструювати складні етнічні процеси становлення та розвитку слов'янських спільнот V–VII ст.; панорамно відтворити мовні, етнокультурні та суспільно-політичні реалії на території Руської держави VIII–XII ст.; висвітлити витоки українського етносу й простежити етапи формування українського, російського та білоруського народів. Уміло залучаючи дані різних гуманітарних дисциплін і опираючись на аналіз лінгвістичних матеріалів, Г. Півторак резюмує, «що ареал ранньої східнослов'янської етномовної спільноти цілком збігався зі східною частиною *прабатьківщини слов'ян* між Верхнім Дністром, Прип'яттю, Середнім Дніпром і південним Степом, отже, *повністю вкладався в межі протоукраїнської (тобто ранньоукраїнської) етномовної території*» [19, с. 38–39].

У розділі «Казка про “спільну колиску”, “старшого” та “менших” братів» учений робить відповідні акценти щодо характеру державно-консолідаційних процесів серед населення південних і північних районів Київської Русі, які, на його думку, у сфері етнокультурного зближення не могли мати вирішального впливу на перебіг етнічних процесів, передусім через короткотривалість їх впливу на територіально надто віддалені від Києва й мовно-культурно різні тогочасні етнічні спільноти — предків білорусів і росіян, котрі формувалися відповідно на балтській та фіно-угорській субстратній основі.

Ці теоретичні викладки лінгвіста Г. Півторака цілком суголосні відповідним положенням досліджень істориків та археологів. До прикладу, археолог В. Баран, опираючись на історичні джерела, також постулює, що «менше ніж за сто років на величезних просторах від Вісли до Волги і від Чорного до Балтійського моря при наявності непрохідних природних бар'єрів і браку комунікацій <...> місцеві етномовні і культурні відмінності різних східнослов'янських племінних груп не були знівельовані» [4, с. 379],

а отже, теорія «давньоруської народності — це історична фікція».

Такими ж недвозначними є висновки Г. Півторака і щодо й досі дискусійного питання етнічної належності Київської Русі. «Київська Русь, — стверджує вчений, — виникла як рання українська держава», і «її державотворчим і консолідуючим етносом були південні русини, тобто праукраїнці» [19, с. 69]. Отже, пише дослідник, «до Київської Русі росіяни мають ту дотичність, що їхні землі деякий час напівформально входили до складу цієї держави» [19, с. 98].

Розглядаючи чи не найбільш дискусійну в гуманітаристиці проблему походження сучасних східнослов'янських народів, Г. Півторак доходить принципово важливого в рамках вітчизняного дискурсу висновку, що «виникнення окремих східнослов'янських народностей відбувалося не в результаті поділу так званої давньоруської народності на три частини, а шляхом консолідації кількох суміжних і близькоспоріднених груп східнослов'янських територіально-племінних об'єднань (споконвічної Руси-України, полоцько-смоленського регіону, Ростово-Суздальської землі) в компактні культурно-етнографічні масиви» [19, с. 234], а давні літописні «твердження про єдину Русь, — коментує дослідник, — слід сприймати як вираження відповідної центристської ідеології, а не як доказ реального існування однорідного давньоруського етносу у формі давньоруської народності» [19, с. 82].

У коло наукового осмислення й інтерпретації Г. Півторака закономірно потрапляють і теоретико-методологічні та понятійно-термінологічні аспекти проблематики етногенезу, адже без чітких дефініцій годі й сподіватися на вияснення смислів складних етногенетичних процесів і реалій. Виявляючи хист справжнього історика, Г. Півторак розкриває сутність історико-етнологічних термінів і чітко розмежує поняття «давньоруська державність» та надуманий термін «давньоруська народність», оскільки, на його думку, тогочасне суспільство складалося з багатьох східнослов'янських етномовних груп,

дистанційованих територіально, історично і відмінних етнічно й етнокультурно [19, с. 12, 82].

Що ж до території та часу виникнення українців, то автор цю — властиво історичну проблематику — студіює в сув'язі з мовознавчими її аспектами, поєднуючи й зіставляючи численні археологічні та лінгвістичні факти й відомості, що дає підстави йому резюмувати: «Формування українського етносу та української мови почалося безпосередньо після розпаду праслов'янської етномовної спільності в середині I тисячоліття після Р. Х.» [19, с. 233].

Цілком корелюються з теоретичними викладками провідних вітчизняних учених і спостереження та висновки дослідника, пов'язані з етнімією, зокрема, з побутуванням та зміною етніміїв (самоназв) на землях України Києворуської доби, середньовіччя та ранньомодерних часів. «Руссю, — пише Г. Півторака, — споконвічно називали сучасну територію України, а прикметник “руський” вживався як самоназивання українців <...>, етнімії *русь*, *руський*, *русинський* — давні й органічні для українців найменування. Але через несприятливі політичні обставини <...> після розпаду Київської Русі <...> термін Русь не став політичною атрибуцією на українській території. Його присвоїли собі наші північно-східні сусіди — росіяни» [19, с. 103].

Автор не залишив поза увагою і трагічних сторінок української минувшини часів бездержавності, піддавши, як правдивий історик, а не лише як лінгвіст, політологічному аналізу причини та наслідки багатовікового «уярмлення» українства.

Осягнення складних і драматичних перепитій долі українства спонукає Г. Півторака піднятися над суто науковою інтерпретацією сучасності і з позицій державного діяча-патріота констатувати, що за «нинішніх умов самостійного існування української держави українська мова і національна культура ще не перебувають у цілковитій безпеці»; застерегти від згубних щодо української етнічності наслідків «закамуфльованих» політичних проєктів «новітніх асиміляторів» [19, с. 146].

Навіть побіжно акцентовані нами окремі тематично-сміслові блоки рецензованої праці засвідчують успішність застосованого Г. Півтораком міждисциплінарного підходу до спроб вибудувати генералізований огляд етнічних, історичних та мовно-культурних реалій широкого територіально-часового діапазону на землях сучасної України та Східної Європи в цілому; систематизувати, проаналізувати й синтезувати розмаїті та різножанрові джерела й відомості, розкрити їх історичний контекст і дати їм належну наукову інтерпретацію. Варто також зазначити, що, незважаючи на науково-популярний характер дослідження, автор витримує високий науковий рівень викладу змісту й аргументації висновків. Огляд використаної літератури засвідчує добру професійну обізнаність Г. Півторака з історіографією питання, повз увагу якого не пройшла майже жодна з важливих праць вітчизняних чи діаспорних учених, шкода лише, що посилання на них часто відсутні по тексту рецензованої роботи (за винятком хіба що Л. Залізняка). Звичайно, науково-популярний жанр роботи звільняє від потреби жорсткого прив'язання тексту до джерел, проте, на наш погляд, посилання на відповідні положення студій М. Костомарова, М. Грушевського, Хв. Вовка, С. Рудницького, М. Чубатого, М. Брайчевського, К. Гуслистого, В. Барана та інших видатних вітчизняних учених, які постають (хоч і різною мірою) співтворцями україноцентричної версії етнології й етнічної історії України, лише б примножило пізнавальні смисли репрезентованої праці.

Цінним джерелознавчим доповненням дослідження є прорецензована Г. Півтораком, Л. Масенко та І. Патриляком праця «Нездоланна Україна: Хроніка нищення української Церкви, мови, культури, народу», яку уклала філолог Ганна Куземська. Це важлива інформативна складова роботи, яка не лише ілюструє тематично-сміслові блоки дослідження Г. Півторака, а й додає йому достовірності й переконливості, представляючи хроніку антиукраїнських указів, заборон, репресій і геноцидів.

Безперечно, збагачує інформативно-довідковий потенціал праці і додаток важливих історичних свідчень, циркулярів, таємних наказів та інструкцій антиукраїнського спрямування (8 позицій), що постають як правдиве джерело документування описаних у дослідженні подій, процесів і фактів.

Як зазначалося, у новочасній гуманітаристиці спостерігається найпомітніше зростання публікаційної продукції саме з проблем походження та історичної минувшини народу. Проте рецензована книжка не стала даниною модному дискурсу, не уподібнилася тематично спорідненим дослідженням істориків передусім завдяки міждисциплінарному характеру роботи, органічному поєднанню в ній фактологічних даних різних наук та незаангажованому, справді об'єктивному трактуванню археологічних, історичних та лінгвістичних

відомостей і джерел. Вирізняє працю й талановита та суто професійна манера викладу: Г. Півторак не вдається до безапеляційних тверджень, а вказує на гіпотетичність і дискусійність окремих думок, підкреслює потребу подальших наукових студій нез'ясованих питань, критично оцінює доробок попередників не з огляду на політичну кон'юнктуру чи авторитетність учених, а з позицій фактологічної достовірності, об'єктивності авторської інтерпретації та аргументації.

Як ґрунтовне й актуальне дослідження, праця Г. Півторака знайде вдячного й зацікавленого читача і добре прислужиться українським освітянам вишів та шкіл, сприятиме підвищенню історичної й етнолінгвістичної поінформованості українського суспільства. Вона, безсумнівно, є визнаним набутком вітчизняної гуманітаристики останніх десятиріч.

1. *Балушок В.* Етногенез українців. – Київ, 2004. – 232 с.

2. *Балушок В.* Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. – Біла Церква, 2008. – 304 с.

3. *Баран В. Д.* Давні слов'яни. – Київ, 1998. – 336 с.

4. *Баран В., Баран Я.* Походження українського народу. – Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2002. – 406 с.

5. *Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В.* Походження слов'ян. – Київ : Наукова думка, 1991. – 144 с.

6. *Брайчевський М. Ю.* Конспект історії України // Старожитності. – 1991. – № 1.

7. *Гулистий К. Г.* До питання про утворення української нації. – Київ : Знання, 1967. – 54 с.

8. *Дашкевич Я.* Нація і утворення Київської Русі // Матеріали до української етнології. – Київ, 1995. – Вип. 1 (4). – С. 97–102.

9. *Дашкевич Я.* Основні етапи етнічної історії української нації // Родовід. – 1991. – № 2. – С. 32–36.

10. Етнічна та етнокультурна історія України. – Київ : ІМФЕ, 2005. – Т. 1. – Кн. 2. – 512 с.; 2011. – Т. 2. – 528 с.

11. *Залізняк Л. Л.* Від склавинів до української нації. – Київ : Бібліотека українця, 1997. – 256 с.

12. *Залізняк Л. Л.* Походження українського народу. – Київ : Бібліотечка українця, 1996. – 80 с.

13. *Ісаєвич Я.* Походження українців: історіографічні схеми і політика // Матеріали до української етнології. – Київ, 1995. – Вип. 1 (4). – С. 103–115.

14. *Ісаєвич Я.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – 335 с.

15. *Козак Д. Н.* Етнічні процеси в Україні наприкінці I тис. до н.е. – у I тис. н. е. // Етнічна історія давньої України. – Київ : Інститут археології НАН України, 2000. – 280 с.

16. *Моця О. П.* Київська Русь: результати та перспективи // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 41–49.

17. *Наконечний С.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. – Львів, 1998. – 162 с.

18. *Півторак Г.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». – Київ : Академія, 2001. – 152 с.

19. *Півторак Г.* Українці: звідки ми і наша мова. Дослідження, факти, документи. – Київ : Віпол, 2014. – 280 с.

20. *Сегеда С.* Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. – Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 256 с.

21. *Склярєнко В.* Русь і варяги: історико-етимологічне дослідження. – Київ : Довіра, 2006. – 116 с.

22. *Толочко П.* Давньоруська етнокультурна спільність у XI–XIII ст. // Етнічна історія давньої України. – Київ : Інститут археології НАН України, 2000. – 280 с.

23. *Толочко П.* Київська Русь. – Київ, 1996. – 360 с.

24. *Толочко А. П.* Очерки начальной Руси. – Киев : Laugus, 2015. – 320 с.

25. *Ruthenica* / за наук. ред. В. Рички, О. Толочка. – Київ, 2002. – Т. 1. – 184 с.